

Н. Ю. БАЙТЕРЯКОВА, О. З. БАЙТЕРЯКОВ

ПРОБЛЕМА ОДНОЗНАЧНОСТІ ТЕРМІНА НА ПРИКЛАДІ
АНГЛІЙСЬКОЇ СПЕЛЕОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглядаються причини виникнення явища полісемії в англійській спелеологічній термінології, наведено приклади розрахунків коефіцієнта полісемії, запропоновано використання та наведено розрахунки коефіцієнта частотності значення терміна для даної термінології.

Ключові слова: однозначність терміна, коефіцієнт полісемії, коефіцієнт частотності значення терміна.

Останнім часом в термінознавстві спостерігається сталий інтерес до дослідження галузевих терміносистем різних мов. Однією з них можна вважати англійську спелеологічну терміносистему. У вітчизняному термінознавстві вона майже не розглядалась, тому її всебічне дослідження сприятиме кращому зрозумінню спеціальної літератури і обміну інформацією.

Лексико-дефінітивний зв'язок терміна характеризується кількома важливими ознаками, основою з яких є однозначність терміна. Серед термінологів з самого початку не було єдиної думки щодо абсолютної однозначності термінів. А. А. Реформатський вважав, що термини можуть жити поза контекстом, якщо відомо, до якої термінології вони відносяться, тобто вони однозначні в межах певної терміносистеми [3]. Д. С. Лотте був більш категоричний, заявляючи, що контекстна зміна значення терміна — одна з найбільш істотних і неприпустимих вад термінології [2]. На відміну від цієї думки В. П. Даниленко вважав, що шкоду полісемії перебільшено, тому що термін поза контекстом майже не вживається [1]. Підтверджує це положення і Є. І. Чупіліна, вказуючи, що контекстуальні умови знімають багатозначність терміна [5].

Дослідження питань полісемії в термінології продовжені і в наш час у роботах І. В. Корунець, Т. В. Михайлової, Р. Ю. Мугу, Н. О. Попової та ін.

Метою цієї статті є аналіз явищ полісемії в англійській спелеологічній термінології.

Абсолютна, «позаконтекстна», однозначність терміна в живій мові, навіть у межах однієї терміносистеми, майже недосяжна. Деякі дослідники навіть вважають явище термінологічної полісемії закономірним. Так, В. А. Татарінов підкреслює, що при номінації терміном іншого денотату (об'єкту, поняття) виникає нове значення у того ж терміна, тобто розвивається полісемія. Зміна меж семантики терміна, виникнення нових значень є закономірним явищем у терміносистемі, що розвивається. Це відображає процес пізнання об'єктивної дійсності. Якщо за терміном встановити раз і назавжди певний об'єм, то буде законсервовано і поняття, що відображається цим терміном. Семантична визначеність терміна розуміється не в сенсі її задубілої, а в сенсі постійного уточнення об'єму поняття, що виражається терміном [4].

Підтвердженням цього положення може служити аналіз спелеологічної термінології, що включає поряд з однозначними і полісемічними термінами. Але кожного разу вимушена полісемія повинна бути обґрунтована. Причини такої полісемії різні, до них можна віднести такі:

1. Відсутність загальноприйнятого погляду на поняття, що термінується. Наприклад, термін *speleology* визначається і як «наука про печери» і як «вид спорту, що пов'язаний з подорожами у печери». Це пояснюється тим, що виникнення даного наукового напрямку і відповідного спорту відбувалось одночасно і було тісно пов'язано між собою.

2. Недостатньо чітко сформульована дефініція (тобто без зазначення конкретних параметрів, критеріїв або інших обмежуючих показників). Наприклад, *cavern* визначається як «велика, вражаючих розмірів природна печера» [9], або «печера, що за розмірами більша ніж середня» [7]. Постає питання, які розміри повинна мати печера, щоб вражати, або якими є розміри середньої печери. Тому у спеціальній літературі даний термін залежно від думки автора використовується для позначення різних печер. Те ж саме стосується терміну *pothole*, який трактується як вертикальний колодязь, що відкритий на поверхню і потребує для проходження спеціального спорядження, або як печерна система, що має багато вертикальних ділянок.

3. Використання даного слова в різних контекстах до того як воно набуло термінологічну фіксацію. Це можна проілюструвати на прикладі терміна *grotto*, порівнявши його тлумачення в різних спеціальних словниках та виданнях. Так у словнику Л. Дадлі Стампа [6] з посиланням на кілька спеціальних словників *grotto* трактується як «печера, зручна для відпочинку, просто невелика печера або мальовнича печера». У словнику Австралійської спелеологічної асоціації [7] і в спеціальній літературі, наприклад, у посібнику Бена Лайна [8] під даним терміном розуміється і «невелика печера», і «окремий зал помірних розмірів у печері». Нагадаємо, що

у звичайній мові це слово широко використовується для позначення «штучних споруд у вигляді печер у парках».

Для наочного відображення ступеня полісемії в термінології варто скористатись коефіцієнтом полісемії, який представляє середню кількість лексичних значень, що має один термін відповідної терміносистеми. Він розраховується як відношення кількості значень термінів до кількості термінів у терміносистемі.

Нами було проведено розрахунки коефіцієнта полісемії англійської спелеологічної термінології на підставі аналізу словника спелеологічних термінів Австралійської спелеологічної федерації. Словник містить 436 термінів, з яких 38 багатозначних. Більшість з них має по два значення, наприклад, *canyon*, *chimney*, *climb*, *inorganic*, *rigging*, *roof-sniffing* та ін., три терміна мають по три значення, термін *belay* — шість значень. Таким чином, терміни даного словника мають 481 лексичне значення. Отже, коефіцієнт полісемії складає 1,1. Цей показник суттєво відрізняється від аналогічного для різних груп загальнонавчальної лексики, де він коливається в межах 2—3. Це свідчить про значно більшу впорядкованість термінологічної лексики.

Розглядаючи лексичні значення окремих багатозначних термінів, можна побачити, що навіть у спеціальній літературі вони мають не завжди однаковий ступень вживання. Терміни в одному значенні можуть вживатись частіше, ніж в інших, тому показник кількості значень терміна не відображає в повній мірі ступінь його однозначності. Для характеристики ступеня вживання значень терміна ми пропонуємо застосовувати коефіцієнт частотності значення даного терміна. Він розраховується окремо для кожного значення терміна і являє собою відношення частоти вживання терміна в даному значенні до загальної частоти вживання цього терміна в спеціальній літературі. Він може коливатись у межах від одиниці (для однозначних термінів) і майже до нуля (для маловживаних значень багатозначних термінів).

Для ілюстрації даного положення в англійській спелеологічній термінології нами було проведено розрахунки коефіцієнта частотності значення терміна для найбільш частотних багатозначних термінів. Розрахунки проводились на підставі аналізу відібраної спеціальної літератури, що являє собою наукові і науково-популярні видання, навчальні посібники, довідкові та періодичні видання зі спелеології.

Як уже вказувалось, термін *speleology* визначається і як «наука про печери», і як «вид спорту, що пов'язаний з подорожами у печери». При цьому розрахунки коефіцієнту частотності значення терміна і для значення «наука», і для значення «вид спорту» є майже однаковими і складають по 0,5. В той же час використання його синоніма *caving* відрізняється більшою розбіжністю значень. Так, коефіцієнт частотності значення «наука» для терміна *caving* складає 0,3, а для значення «вид спорту» — 0,7. Це можна пояснити тим, що термін *caving* увійшов у використання пізніше, ніж термін *speleology*, тобто коли вже почала з'являтися різниця між науковою і спортивною спелеологією. Але ж, як свідчить аналіз, майже в 30 % випадків термін *caving* вживається в значенні «наука».

Значна частина багатозначних термінів в англійській спелеологічній термінології мають два значення, одне з яких позначає морфологічний елемент печери або вид спорядження, а друге — процес їх використання у спелеології. Наприклад, термін *rigging* у спелеологічній термінології, як і в багатьох інших, є багатозначним, він позначає спеціальне спорядження, що використовується для спуску та підйому в печерах і в той же час позначає процес встановлення даного спорядження, тобто його навішування. Коефіцієнт частотності даного терміна у значенні «спорядження» становить 0,6, а в значенні «навішування спорядження» — 0,4. Тобто різниця в даному випадку є незначною, тому що обидва значення даного терміна тісно пов'язані між собою і кожне з них передбачає наявність іншого. Те ж саме стосується терміна *chimney*, що має два значення і позначає вузьку вертикальну ділянку печери, де людина може підніматись або спускатись, спираючись тілом або кінцівками у протилежні стіни. Друге значення даного терміна — процес підйому або спуску на такій ділянці. При цьому коефіцієнт частотності даного терміна у значенні «ділянка печери» становить 0,8, у той час як у значенні «процес підйому» — лише 0,2. Така різниця пояснюється наявністю для позначення процесу руху по такій ділянці окремого терміна — *chimneying*, який вживається частіше. Прикладами таких багатозначних термінів в англійській спелеологічній термінології є *duck-under*, *climb*, *surveying*, *free-climb*, *squeeze* та інші. Таким чином, дані багатозначні терміни позначають певну специфічну ділянку печери або частину спорядження і одночасно процес її подолання або використання.

Певну складність у використанні викликають спелеологічні багатозначні терміни, що позначають різні види печер або їх частин. Так, термін *grotto*, як уже зазначалось, має в спелеології два значення: «невелика печера» і «окремий зал помірних розмірів у печері». Розраховуючи коефіцієнт використання терміна, вкажемо, що для значення «невелика печера» він становить 0,65, а для значення «окремий зал помірних розмірів у печері» — 0,35. Однак для науково-популярних текстів і навчальних посібників ці показники майже однакові і складають відповідно — «невелика печера» — 0,55 і «окремий зал» — 0,45. Це свідчить про деяку диференціацію використання даного терміна, в науковій літературі він частіше замінюється терміном *hall*.

Можна прослідкувати наявність різної кількості значень одного терміна в різних спеціальних словниках та довідниках. Наприклад, термін *belay* в спелеологічних словниках має від 2 до 6 значень. При цьому деякі значення можна вважати конкретизацією інших. Так, поряд зі значенням даного терміна «використання страховки» у словниках зустрічаються і окремі його значення «страхування людини кінцем страхувальної мотузки» і «закріплення кінця страхувальної мотузки до людини». Тобто загальний процес забезпечення страховки під час проходження печери конкретизується окремими значеннями терміну, що позначають окремі дії. Однак використання одного і того ж терміна на позначення різних дій може вносити окремі непорозуміння в текст і потребує ретельного врахування контексту речення. Даний термін означає також «закріплення страхувальної мотузки до природної або штучної опори» та «закріплення людини для страхування до опори». Крім того, термін *belay* використовується як складова декількох термінів-словосполучень, наприклад, таких як *belay point* (точка закріплення страховки), *belay rope* (страхувальна мотузка), *rebelay* (проміжна опора страховки).

Подібним багатозначним терміном у спелеологічній терміносистемі є *abseil*, який у спеціальних словниках має три значення, що позначають різні види спуску по мотузці: 1) «спуск по мотузці, швидкість якого регулюється завдяки тертю шляхом обертання мотузки навколо тіла людини» (тобто способом дюльфера, або спортивним способом); 2) «спуск по мотузці... шляхом пропускання мотузки скрізь карабін» (наприклад, дюльфер на карабін, за допомогою вузла УІАА, або інші способи); 3) «спуск по мотузці... за допомогою спускового пристрою». Крім того, у спеціальній літературі з історії спелеології даний термін використовується для позначення спуску в печерах по тросовій драбині. Такий розбіг значень терміну пояснюється еволюцією способів спуску в печерах. Дійсно, до кінця 60-х років ХХ століття основними його видами були спуск по тросовій драбині (для глибоких колодязів) і спуск по мотузці дюльфером або на карабін (для неглибоких колодязів). З початку 70-х років такі види спуску в спелеології майже не використовуються, їм на заміну прийшов спуск по мотузці за допомогою спускового пристрою. Тому термін *abseil* пройшов чотирьохступеневу еволюцію значень і досі залишається основним терміном, що позначає спуск у печері.

Таким чином, спелеологічна термінологія являє собою динамічну систему, в процесі розвитку якої з'являється низка багатозначних термінів. Значення таких термінів залежить від контексту. Для характеристики ступеня однозначності термінології у сфері фіксації варто скористатись коефіцієнтом полісемії термінології, а особливостей використання окремих значень багатозначних термінів у сфері функціонування — коефіцієнтом частотності значення терміна.

1. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии. — М., 1971.
2. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. — М., 1961.
3. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии. — М., 1961. — С. 46—55.
4. Татаринов В. А. Лексико-семантическое варьирование терминологических единиц и проблемы терминографии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. А. Татаринов. — М., 1988. — 16 с.
5. Чупилина Е. И. Место термина в лексико-семантической системе языка // Вопросы терминологии и лингвистической статистики / Е. И. Чупилина. — Воронеж, 1972.
6. Dudley S. A Glossary of Geographical Terms / Stamp Dudley. — London, 1961.
7. *Glossary of Speleological and Caving Terms A—Z Complete*. — Australian Speleological Federation inc., 1998.
8. Lyon B. Venturing underground the new speleo's guide / Ben Lyon. — London, 1983.
9. Muma M. H. Glossary of Speleology / M. H. Muma, K. E. Muma // Bull. Nat. Spel. Soc. — 1944. — #6.

N. Yu. Baiteriakova, O. Z. Baiteriakov

THE PROBLEM OF THE MONOSEMANTICITY OF THE TERM ILLUSTRATED BY THE ENGLISH SPELEOLOGICAL TERMINOLOGY

In the article the causes of the origination of the polysemy phenomenon in the English speleological terminology are considered; the examples of the polysemy coefficient calculations are given; the usage of the coefficient of the frequency of the meaning of the term for the given terminology is suggested.

Key words: monosemanticity of the term, coefficient of the polysemy, the coefficient of the frequency of the meaning of the term.

Н. Ю. Байтерякова, О. З. Байтеряков

ПРОБЛЕМА ОДНОЗНАЧНОСТИ ТЕРМИНА НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОЙ СПЕЛЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

В статье рассматриваются причины появления полисемии в английской спелеологической терминологии, приведены примеры расчетов коэффициента полисемии, предложено использование и приведены расчеты коэффициента частотности значения термина для данной терминологии.

Ключевые слова: однозначность термина, коэффициент полисемии, коэффициент частотности значения термина.